

Katarzyna Balbuza
(Poznań)

PERSONIFIKACJA AETERNITAS NA MONETACH RZYMSKICH PROPAGUJĄCYCH IDEĘ WIECZNOŚCI CESARZA

Abstract

The paper analyzes the typology of imagery of *Aeternitas* in the coinage (from Vespasian to the Tetrarchy) propagating the concept of emperor's eternity. The iconography of *Aeternitas* is not homogenous, being characterised by an abundance and diversity of motifs and representations. One thing that would not change, a common denominator of sorts, was the figure of a woman in a long dress. Her attributes, however, did fluctuate and depending on their kind symbolised either cosmic eternity or renewable time (phoenix). *Aeternitas* personified by a woman in long dress, shown in contrapposto, holding a radiant sun and moon was introduced on the reverses of coins in the Flavian period and continued to appear until Hadrian. During that time, the astral attributes would be exchanged for other devices, but although these insignia changed over time, the figure in a long tunic remained, as a permanent and originally Roman element in the iconography of female personifications of the Roman Empire.

Key words

iconography, *Aeternitas Augusti*, Roman numismatics, ideology

Zainteresowanie ikonografią rzymskich namonetarynych personifikacji pojęć abstrakcyjnych, w tym *Aeternitas*, datuje się na XIX stulecie. Pierwszą poważniejszą próbę analizy mennictwa poświęconego *Aeternitas* podjął w 1844 roku Ernst Toelken¹, jednak szczególnie duży wkład do omawianej kwestii wniósł Georg Wissowa, który w swym monumentalnym, już klasycznym dziele pt. „Religion und Kultus der Römer”, w podrozdziale poświęconym personifikacjom pojęć abstrakcyjnych zaapelował o „genaue Untersuchung” utrwalonej na monetach i zabytkach sztuki ikonografii personifikacji pojęć abstrakcyjnych oraz ich atrybutów. Postulat ten określił jako „dringend erforderlich” w celu poznania i zrozumienia rzymskiej „Bildersprache”². Kolejne lata, zwłaszcza pierwsza połowa XX wieku, przyniosły znaczny postęp w badaniach nad koncepcją *Aeternitas* w mennictwie rzymskim i nie tylko. Wśród tych prac na szczególną uwagę zasługuje dysertacja Wilhelma Koehlera, „Personifikationen abstrakter Begriffe auf römischen Münzen”³, która stanowi pierwszą poważną próbę systematyzacji badań nad omawianym zagadnieniem, otwierając tym samym drogę do dalszych prób w tej dziedzinie⁴.

Uosobiona *Aeternitas* pojawia się w mennictwie rzymskim dopiero za Wespazjana (wykształcony wówczas wzorzec przedstawiał personifikację żeńską w długiej sukni i welonie, trzymającą w swych dłoniach głowy słońca i księżyca) — późno, biorąc pod uwagę obecność konceptu w innych ówczesnych

¹E.H. Toelken, Über die Darstellung der Vorsehung und der Ewigkeit (Providentia und Aeternitas) auf römischen Münzen, Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde 3, 1844, s. 161–194. Por. też R. Engelhard, De personificationibus quae in poesi atque arte romanorum inveniuntur, Diss. Göttingae 1881; W.H. Roscher, Aeternitas, [w:] Ausführlicher Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie I, 1, Leipzig 1884–1886, s. 88; E. Aust, Aeternitas, Paulys Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (=RE) I, 1894, s. 694–696.

²G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München 1902, s. 271–280, szczeg. s. 280.

³W. Koehler, Personifikationen abstrakter Begriffe auf römischen Münzen, Königsberg 1910, s. 23–43.

⁴Por. D. Mannsperger, ROM. ET AVG. Die Selbstdarstellung des Kaisertums in der römischen Reichsprägung, ANRW II, 1, 1974, s. 963–967; F. Gnechi, Coin Types of Imperial Rome, Chicago 1978, s. 37–39; G. Belloni, Aeternitas, [w:] Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae I, 1982, s. 244–249; R. Turcan, Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'Éternité, [w:] Roma Constantinopoli, Mosca. Atti del I Seminario Internazionale di Studi storici, Napoli 1983, s. 27–30; H.L. Axtell, The Deification of Abstract Ideas in Roman Literature and Inscriptions, New Rochelle, New York 1987, s. 33–34. Por. cenne zestawienie typologiczne autorstwa F. Schmidt-Dick, Typenatlas der römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus, I: Weibliche Darstellungen, Wien 2002, s. 17–22.

środkach przekazu i popularność od czasów schyłkowej republiki⁵, a następnie zadomowi na monetach przez kolejne trzy stulecia (aż do czasów Maksymiana). Będzie przywoływana tylko w kontekście wieczności cesarskiej (legandy *Aeternitas Augusti* lub *Aeternitas*), bez bezpośrednich nawiązań do idei *Aeternitas Imperii*, zarówno w odniesieniu do cesarza żyjącego (lub członków jego rodziny) i jego pretensji do pośmiertnej konsekracji, jak i cesarza lub członków domu cesarskiego już konsekrowanych. Wraz z innymi ideami abstrakcyjnymi, bądź cnotami cesarskimi, będzie w swej postaci uosobionej współtworzyć obraz „wiecznego” princepsa w mennictwie cesarzy, cesarzowych i uzurpatorów. Więcej niż połowa władców propagujących ideę wieczności cesarskiej zrezygnowała w swym namonetarnym programie ikonograficznym z propagowania idei wieczności cesarza za pośrednictwem personifikacji Wieczności, poprzestając na jednoznacznych legendach i towarzyszących im symbolach (często kojarzonych z aktem konsekracji, wieczności, z mitami założycielskimi Rzymu: świątynia, tron, gwiazdy (w tym księżyc i słońce), wilczyca karmiąca bliźnięta, Dioskurowie Kastor i Polluks, walka Rzymian z Sabinami), personifikacjach bóstw z definicji wiecznych (Junona, Fortuna, Wiktoria, Ceres, Wenus, Sol, Saturn, Diana), cnót, abstrakcji (*Providentia*, *Pietas*), wizerunkach cesarzy (cesarze III wieku: Gordian III, Walerian, Galien, Tacyt; uzurpatorzy: Postumus), bądź deifikowanych członków rodziny panującej (Faustyna Starsza, Faustyna Młodsza) czy zwierzętach (słoń). Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że ze względu na niejednolitość w sferze ikonografii *Aeternitas*, wiele wzorów przedstawieniowych, zwłaszcza w zespole monet konsekracyjnych ku czci Faustyny Starszej, wymyka się próbom jednoznacznej klasyfikacji.

Propagowanie wizerunku personifikowanej *Aeternitas*, który zagościł w mennictwie rzymskim w drugiej połowie I wieku n.e., nastąpiło, jak zauważono wyżej, za sprawą Wespazjana. Proces ten poprzedziła zapowiedź werbalna w postaci hasła AETERNITAS PR SC, które pojawiło się we wczesnej fazie pryncypatu Wespazjana, w ramach drugiej emisji serii sesterców wybitych

⁵Pierwszym propagatorem terminu *Aeternitas* był Cyceron, który używał go w sposób jednoznaczny w odniesieniu do podmiotu historycznego, jakim jest państwo rzymskie. Odpowiednie referencje źródłowe u S. Luciani, D'aión à aeternitas: le transfert de la notion d'éternité chez Cicéron, *Ars Scribendi* 4, 2006, s. 1. Zob. też W. Gernentz, *Laudes Romae*, Diss. Rostock 1918, s. 40–46; H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, *Hermes* 77, 1942, s. 316–320; J. Vogt, *Ciceros Glaube an Rom*, Darmstadt 1963, s. 72–101; R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 12–14; M.D. Dopico Caínzos, *Una aproximación al significado de aeternitas en Cicerón*, *Res Publica Litterarum* 19, 1996, s. 45–58; eadem, *Aeternitas rei publicae como programa político en Cicerón: el ejemplo del Pro Marcello*, *Athenaeum* 85, 2, 1997, s. 391–408.

Fot. 1. RIC II, 1, Vespasian, 838. Aureus, Rzym, 76 n.e. Aw.: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG; Głowa Wespazjana w wieńcu laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma głowy słońca i księżyca, u jej stóp ołtarz. © The Trustees of the British Museum

przez senat w mennicy rzymskiej u schyłku 70 roku. Ich ikonografia formułowała ideę wieczności społeczeństwa rzymskiego, kojarząc ją z cesarzem oraz integralną cechą jego wizerunku, jaką była zwycięskość (bogini zwycięstwa Wiktoria trzyma gałązkę palmową i wręcza Wespazjanowi dzierżącemu włócznię *palladium*)⁶. Zapowiedziana w ten sposób idea doczekała się formy wizualnej dopiero siedem lat później, za to w serii monet cesarskich. Rewersy aureusów emitowanych bądź to w swoim imieniu, bądź wspólnie z Tytusem, Wespazjan kazał zaopatrzyć zarówno w hasło AETERNITAS, jak i ikonografię: personifikacja wieczności otrzymała postać kobiecą, odzianą w długą suknię. *Aeternitas* z głową przykrytą welonem stoi przed zapalonym ołtarzem, trzymając w obu dłoniach głowy słońca i księżyca (fot. 1)⁷. Tytus, syn i współrządca Wespazjana, póki rządził wraz z ojcem, póty kontynuował ów wzór przedstawieniowy. Na rewersach aureusów kazał umieścić to samo hasło AETERNITAS i identyczną ikonografię⁸. Jednakże na senackich monetach, wybitych po objęciu przez niego władzy, zmieniono *Aeternitas* zestaw atrybutów. Słońce i księżyc zastąpiono berłem i *cornucopiae*, natomiast postać kobieca, choć nadal w pozie stojącej, stawia swą lewą stopę na globie (fot. 2). Nowa ikonografia została wprzód

⁶The Roman Imperial Coinage (=RIC) II, 1, Vespasian, 32 (S).

⁷RIC II, 1, Vespasian, 838–839; 856; 866–867 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/20.

⁸RIC II, 1, Vespasian, 856; 866 (Au).

Fot. 2. RIC II, 1, Titus, 220. As, Rzym, 80–81 n.e. Aw.: IMP T CAES VESP AVG P M TR P COS VIII; Głowa Tytusa w wieńcu laurowym, l. Rew.: AETERNI AVGVST SC; *Aeternitas* stojąca pr.; trzyma berło i *cornucopiae*, lewa stopa na globie. © The Trustees of the British Museum

umieszczona w serii konsekuracyjnych asów ku czci Wespazjana. Jej zmianę można tłumaczyć specyficznym, konsekuracyjnym charakterem serii, jednakże Tytus pozbawia nas złudzeń. W tym samym przedziale czasowym (tj. 80–81) identyczny wzór przedstawieniowy umieścił na serii asów senackich⁹. Nowe brzmienie legendy, propagowane na wszystkich asach Tytusa, stanowiło doprecyzowanie idei, jaką starano się ugruntować: *Aeternitas Augusti*. Cechę wieczności przypisano wprost cesarzowi. Tytus odważył się tym samym na krok, którego Wespazjan, kierując się zbytnią być może ostrożnością, poniechał. Za Domicjana, który poszedł szlakiem wytyczonym przez Tytusa w odniesieniu do propagowania wieczności cesarskiej, ilość numizmatycznych odniesień do *Aeternitas* uległa zwielokrotnieniu, lecz nie od razu. Dopiero na monetach senackich sygnowanych jedenastym konsulem (85 r.), w ramach drugiej i trzeciej emisji, rewersy dupondiusów i asów z mennicy rzymskiej poczęły głosić tę samą odważną myśl: AETERNITATI AVGVST SC/ AETERNITATI AVGVSTI SC. Domicjan powrócił jednocześnie do tradycyjnej wespazjanowej ikonografii (z tą różnicą, że znika ołtarz)¹⁰.

⁹RIC II, 1, Titus, 380–381 (As); 217–223 (As)=Schmidt-Dick, f1B/02. Warianty legend rewersu: AETERNIT AVGVST SC/ AETERNIT AVGVST SC/ AETERNIT AVGVSTI SC/ AETERNITAS AVGVST SC.

¹⁰RIC II, 1, Domitianus, 366 (Dp); 375–376; 411 (As).

Fot. 3. RIC II, Trajan, 91. Denar, Rzym, 103–111 n.e. Aw.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; Głowa Trajana w wieńcu laurowym, pr. Rew.: COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC AET AVG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma głowy słońca (w pr. ręce) i księżycy (w l. ręce). © The Trustees of the British Museum

Ów flawiuszowy typ ikonografii *Aeternitas* rozpowszechniany na monetach wszystkich trzech przedstawicieli nowej dynastii stanie się odąd w numizmatyce modny i obok innych wzorów przedstawieniowych wieczności używany aż do połowy II wieku. Z powodzeniem będą go lokowali na swoich monetach Trajan i Hadrian, zawsze i tylko w odniesieniu do propagowanej idei wieczności cesarza (z tą różnicą, że na niektórych monetach *Aeternitas* została przedstawiona frontalnie)¹¹. Pierwszy z wymienionych propagował wieczność cesarską za pomocą legend AET AVG i AETERNITAS na denarach z okresu piątego i desygnacji na szósty konsulat (1–13 stycznia 103 r. i od października 111 do stycznia 112)¹²¹³, wybijanych w mennicy cesarskiej w Rzymie (fot. 3). Podobnie Hadrian, od 118 r., a następnie przez cały okres rządów, wybijał monety propa-

¹¹Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 334 nn.; A. Lichtenberger, *Severus Pius Augustus. Studien zur sakralen Repräsentation und Rezeption der Herrschaft des Septimius Severus und seiner Familie (193–211 n. Chr.)*, Leiden, Boston 2011, s. 226.

¹²Datacja wg D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996, s. 123.

¹³RIC II, Trajan, 91: AET AVG COS V P P SPQR OPTIMO PRINC (D); RIC II, Trajan, 229; 241–242: AET AVG SPQR OPTIMO PRINC (D); RIC II, Trajan, 92: AETERNITAS COS V P P SPQR OPTIMO PRINC (D).

Fot. 4. RIC II, Hadrian, 38. Denar, Rzym, 118 n.e. Aw.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; Głowa Hadriana w wieńcu laurowym, pr. Rew.: P M TR P COS II AET AVG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma głowy słońca (w pr. ręce) i księżycy (w l. ręce). © The Trustees of the British Museum

gujące ideę *Aeternitas Augusti*, wyposażone w znaną już ikonografię (fot. 4)¹⁴. Zmiana w owym języku obrazowym *Aeternitas* nastąpiła w drugiej połowie II wieku n.e. Antoninus Pius dodał personifikacji nowe atrybuty (choć należy pamiętać, że ta imponująca zmiana stylistyki była, między innymi, rezultatem propagowania idei *Aeternitas* w związku z konsekracją). W zespole aureusów, denarów i asów, wybijanych przez cały okres rządów cesarza, *Aeternitas* przedstawiano z globem, globem i berłem, globem i welonem (fot. 5), głową słońca i berłem, z kaduceuszem i feniksem na globie. I choć wymienione monety zostały wybite poza serią konsekracyjną, niektórzy badacze, co nie do końca przekonuje, łączą je z konsekracją Hadriana i Faustyny Starszej. Na taki właśnie kontekst zdają się bowiem wskazywać niektóre atrybuty, jak np. feniks, traktowany w Rzymie jako symbol *Aeternitas* i władzy nad światem. Feniks ponadto przynależał do sfery konsekracji¹⁵. Niezależnie od tego, czy przychy-

¹⁴RIC II, Hadrian, 38; 48; 81; 114–115 (D); 597 a–d (Dp); 744 (S).

¹⁵RIC III, Antoninus Pius, 18–19 (Au). Seria ta, wybita w ramach pierwszej emisji (leg. AVG PIVS P M TR P COS II) dotyczyła, zdaniem Harolda Mattingly'ego oraz Edwarda Sydenhama (RIC III, Antoninus Pius, s. 5), konsekracji Hadriana. RIC III, Antoninus Pius, 61A (D); 832 (a, b)=Schmidt-Dick, f1A/01; 833; 1051 (As), zdaniem tych samych badaczy (RIC III, Antoninus Pius, s. 7 nn.) natomiast, to monety wyemitowane w związku z konsekracją Faustyny Starszej. RIC III, Antoninus Pius, 114; 125 (D). Na temat symboliki feniksa P.N. Schulten, *Die Typologie*

Fot. 5. RIC III, Antoninus Pius, 125. Denar, Rzym, 145–161 n.e. Awers: ANTONINVS AVG PIVS P P COS III; Głowa Antoninusa Piusa w wieńcu laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma glob (w pr. ręce), lewą ręką unosi welon nad głową. © The Trustees of the British Museum

limy się do zdania autorów katalogu „The Roman Imperial Coinage”, różnorodność typów ikonograficznych w mennictwie Antoninusa Piusa zdumiewa, zwłaszcza gdy dodamy do nich ogromny wachlarz typów przedstawień z serii konsekracyjnej ku czci Faustyny Starszej. Być może także w nawiązaniu do jej konsekracji zostały wybite denary Faustyny Młodszej, żony Marka Aureliusza. Ich rewersy zawierały znany z mennictwa Antoninusa Piusa motyw ikonograficzny *Aeternitas* trzymającej glob i rozpościerającej welon nad głową¹⁶. Owa drugowieczna zmiana stylistyki wynikała być może z faktu wyparcia wpływów wschodnich przez pierwiastki typowo rzymskie¹⁷. Dotyczy to zarówno grupy monet propagujących samą *Aeternitas*, jak i zespołu monet konsekracyjnych wybitych ku czci boskiej Faustyny Starszej w latach 141–161¹⁸. Wśród serii

der Römischen Konsekrationsprägungen, Frankfurt 1979 (=Schulten), s. 107 n.; A. Alexandridis, Die Frauen des römischen Kaiserhauses. Eine Untersuchung ihrer bildlichen Darstellung von Livia bis Iulia Domna, Mainz 2004, s. 16.

¹⁶RIC III, Marcus Aurelius, 667 (D).

¹⁷Por. H.U. Instinsky, Kaiser und Ewigkeit, s. 337.

¹⁸RIC III, Antoninus Pius, 344–355 (Au/ D/ Q); 1099–1115 (S); 1154–1168 (Dp/ As); BMC IV (=Coins of the Roman Empire in the British Museum), 487 (D); F. Gnecci, I medaglioni romani descritti ed illustrati da Francesco Gnecci, Milano 1912 (=Gnecci), II, Faustina Seniore, 1–2, s. 24. Por. K. Balbuza, Avgvsta in aeternitate. Motyw wieczności w mennictwie konsekracyjnym Antoninusa Piusa ku czci Faustyny Starszej, [w:] E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon,

Fot. 6. RIC III, Antoninus Pius, 1164. As, Rzym, 141–161 n.e. Aw.: DIVA FAVSTINA; Głowa Faustyny Starszej w diademie, pr. Rew.: AETERNITAS S C; *Aeternitas (Providentia?)* stojąca l.; prawa ręka wyciągnięta, w lewej glob. © The Trustees of the British Museum

konsekracyjnej liczącej kilkadziesiąt typów monet personifikacja Wieczności była przywoływana często, przy czym trzeba zaznaczyć, że w przypadku wielu monet z ogromnego zespołu typów i przedstawień, trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcia, z jakim bóstwem lub cnotą mamy do czynienia. Charakterystyczne pozy *Aeternitas* są następujące: uniesiona ku górze prawa ręka i gest podciągania szaty lewą ręką¹⁹, uniesiona ręka, w drugiej ręce pochodnia²⁰, glob (fot. 6)²¹, gest poprawiania welonu i glob w ręce, płaszcz rozpostarty nad głową²², feniks otoczony aureolą w dłoni, przy jednoczesnym unoszeniu szaty lewą

S. Sprawski (red.), *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Kraków 2010, s. 393–410; eadem, *La conception d'Aeternitas dans le monnayage de consécration romain de l'époque du principat*, *Palamedes* 6, 2011, s. 93–108.

¹⁹RIC III, Antoninus Pius, 367=Schmidt-Dick, f1A/01 (Au). P. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius*, Stuttgart 1937, s. 101: „Diese Geste der gehobenen Hand wird auf eine Reihe von Aeternitas-Darstellungen wiederholt und muss deshalb als kennzeichnend für die Aeternitas-vorstellungen betrachtet werden”.

²⁰RIC III, Antoninus Pius, 361 (Au/ D)=Schmidt-Dick, f1A/06.

²¹RIC III, Antoninus Pius, 1164 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1E/01.

²²RIC III, Antoninus Pius, 351 (D); 1106 (S); 1158 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/13; f1E/05. Obecność globu sugeruje, że chodzić mogło równie dobrze o *Providentia*, choć glob uchodzi też za symbol wieczności.

Fot. 7. RIC III, Antoninus Pius, 349a. Aureus, Rzym, 141–161 n.e. Aw.: DIVA FAVSTINA; Głowa Faustyny Starszej w diademie, pr. Rew.: AETERNITAS; Fortuna stojąca l.; w prawej ręce patera, w lewej ster na globie. © The Trustees of the British Museum

ręką²³. Niekiedy *Aeternitas* przedstawiano w pozie siedzącej; w jej prawej ręce spoczywał feniks na globie, w lewej berło²⁴. Często nie mamy jednak pewności, czy wyobrażona na monetach postać kobieca to *Aeternitas*, jej atrybuty lub gesty są bowiem charakterystyczne dla innych bóstw lub personifikacji. Jedną z nich jest *Pietas*; przedstawiona na rewersie postać kobieca w lewej ręce trzyma pojemnik z kadzidłem, jej prawa ręka jest uniesiona²⁵, niekiedy stoi przy ołtarzu i trzyma pojemnik z kadzidłem²⁶, bądź trzyma paterę oraz berło, stojąc obok zapalonego ołtarza. Ostatni z wzorów przedstawieniowych *Aeternitas* zdaje się typowy nie tylko dla *Pietas*, lecz także dla ikonografii *Clementia* i *Salus*²⁷. W sytuacji, gdy gestowi uniesionej ręki towarzyszy berło trzymane w drugiej dłoni, zachodzi ewentualność, że mamy do czynienia z gestyką typową dla Junony, choć typ ten, zdaniem Paula Stracka, ze względu na uniesioną dłoń zdaje się wskazywać na *Aeternitas*²⁸. Jeśli zawoalowana postać kobieca

²³RIC III, Antoninus Pius, 347 (D); 1105 (S); 1157 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/17.

²⁴RIC III, Antoninus Pius, 1103–1104 (S); 1156 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f5A/02.

²⁵RIC III, Antoninus Pius, 1162 (D)=Schmidt-Dick, f1A/03.

²⁶RIC III, Antoninus Pius, 1161 (D)=Schmidt-Dick, f1A/04; 1127 (S)=Schmidt-Dick, fA/05.

²⁷Strack, 1275 (S) =Schmidt-Dick, f1A/25.

²⁸RIC III, Antoninus Pius, 365 (Au); 1177 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/07. Por. RIC III, Antoninus Pius, 344 (Au/ Q/ D); 345 (D); 1102 (S); 1155 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1E/02.

trzyma kłosy zboża i pochodnię²⁹, lub berło i pochodnię³⁰, bądź tylko pochodnię, podciągając przy tym szatę³¹ — łudząco przypomina Ceres. W przypadku, gdy w prawej ręce trzyma glob, w lewej ster³² lub zamiast globu dzierży patere (fot. 7)³³, kojarzy się zdecydowanie z Fortuną. Obecność globu i berła w dłoniach kobiecej postaci przypomina natomiast ikonografię *Providentia*³⁴, zaś jabłko (glob?) w dłoni i wsparcie lewej ręki na tarczy sugeruje identyfikację z *Venus*³⁵. W sytuacji, gdy postać kobieca składa ofiarę na ołtarzu, trzyma patere i pochodnię, przywodzi na myśl *Westę*³⁶. Z kolei, gdy jedynym atrybutem jest berło, lecz postać kobieca unosi rękę ku welonowi, pojawia się skojarzenie z *Pudicitia*³⁷. Takie atrybuty, jak *lunula* na głowie *Aeternitas*, płaszcz gwiazdzisty rozpostarty nad głową i pochodnia w ręce, sugerują podobieństwo do przedstawień *Diana-Luna*³⁸. W kilku przypadkach postać kobieca została wyobrażona w *biga*; w tej sytuacji zachodzi możliwość utożsamienia jej z *Luną*, *Kybele* lub *Dianą*³⁹. Interesującym wzorem przedstawieniowym jest uskrzydłona postać kobieca (*Aeternitas?*), unosząca w niebiosa boską *Faustynę*, trzymającą berło⁴⁰, czy też postać kobieca (*Aeternitas?*, *Italia?*), która siedzi na gwiazdzistym globie; jedną rękę wyciąga przed siebie, w drugiej trzyma berło⁴¹. Podobne monety, tak pod względem treści, jak i intencji, wybito w latach 176–180 dla *Faustyny Młodszej*, żony *Marka Aureliusza*. Zespół monet wchodzący w skład

²⁹RIC III, Antoninus Pius, 360 (D); 1099 (S); 1116–1117 (S); 1169 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/08. Por. też RIC III, Antoninus Pius, 357 (Au); 1120 (S); 1174 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/10.

³⁰RIC III, Antoninus Pius, 356 (Au/ D); 403 (Au); 1173 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/11.

³¹RIC III, Antoninus Pius, 362 (D)=Schmidt-Dick, f1E/04.

³²RIC III, Antoninus Pius, 348 (Au/ D); 1107 (S); 1160 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/14.

³³RIC III, Antoninus Pius, 349 (a, b) (Au); 372 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/24.

³⁴RIC III, Antoninus Pius, 350 (a, b) (Au/ D); 1108 (S); 1163 (a) (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/15.

³⁵RIC III, Antoninus Pius, 366 (Au) =Schmidt-Dick, f1A/16.

³⁶RIC III, Antoninus Pius, 1130 (S); 1187 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/23.

³⁷RIC III, Antoninus Pius, 346 (a, b) (D)=Schmidt-Dick, f1D(B)/01.

³⁸RIC III, Antoninus Pius, 1183 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f2A/01.

³⁹RIC III, Antoninus Pius, 405 (Au)=Schmidt-Dick, f10A/01; 1114 (S); 1167 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f10A/02; 1131 (S)= Schmidt-Dick, f10B/01.

⁴⁰RIC III, Antoninus Pius, 1132 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01. Przypuszczenie Schmidt-Dick (ibidem). Paul Strack (P. Strack, *Untersuchungen*, s. 89) identyfikuje lecącą postać jako *Wiktorię*.

⁴¹RIC III, Antoninus Pius, 1159 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f5A/01.

emisji konsekuracyjnej, którą na rozkaz cesarza i senatu wybito w srebrze, brązie i miedzi, jest mniejszy w porównaniu z emisjami konsekuracyjnymi Faustyny Starszej. Rewersy monet zaopatrzone w identyczną legendę: AETERNITAS/AETERNITAS SC, natomiast ich ikonografia, choć w dużym stopniu powieliła wzorce Antoninusa Piusa (ofiara na ołtarzu; patera i pochodnia jako atrybuty postaci kobiecej utożsamionej z Westą⁴²; uskrzydłona postać kobieca (*Aeternitas?*), unosząca w niebiosa boską Faustynę, trzymającą berło⁴³, *Aeternitas* w welonie w pozycji siedzącej, trzyma feniksa na globie i berło⁴⁴), to jednak odznacza się też pewną innowacyjnością. Personifikacja *Aeternitas* ustawiona frontalnie bądź to poprawia welon i trzyma pochodnię⁴⁵, bądź trzyma feniksa na globie i wspiera się na kolumnie⁴⁶. Choć Marek Aureliusz swoje nawiązania namonetne do *Aeternitas* wyczerpał we wspomnianej serii konsekuracyjnej ku czci Faustyny Młodszej⁴⁷, to ona sama za życia kazała wybić denary z hasłem AETERNITAS i personifikacją, której atrybutem jest występujący wcześniej glob oraz welon rozpostarty nad głową⁴⁸.

Pesceniusz Niger⁴⁹ i panujący na przełomie II i III wieku Septymiusz Sewer⁵⁰ przypisali sobie wieczność kosmiczną przez umieszczenie na swych monetach opatrzonych legendą AETERNITAS AVG symboli gwiazdnych (Księżyc i siedem gwiazd). Już jednak Heliogabal i Sewer Aleksander, promując wieczność cesarską, powrócili do sposobu obrazowego w wyrażaniu tej idei. Denary Heliogabala z mennicy antiocheńskiej, z nieznanego roku, głoszą na rewersach AETERNITAS AVG oraz przedstawiają znane już dobrze w języku symbolicznym kobiece ucieleśnienie Wieczności, stojącej przed ołtarzem i trzymającej paterę i berło⁵¹, na-

⁴²RIC III, Marcus Aurelius, 741–742 (D)=Schmidt-Dick, f1A/23. Por. identyczną ikonografię u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1130 (S); 1187 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f1A/23.

⁴³RIC III, Marcus Aurelius, 1699 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01. Por. analogicznie u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1132 (S)=Schmidt-Dick, f3B/01.

⁴⁴Por. RIC III, Marcus Aurelius, 1696 (S)=Schmidt-Dick, f5A/02. Identycznie u Antoninusa Piusa, RIC III, Antoninus Pius, 1103–1104 (S); 1156 (Dp/ As)=Schmidt-Dick, f5A/02.

⁴⁵RIC III, Marcus Aurelius, 738–739 (D); 1691–1692 (S)=Schmidt-Dick, f1E/03.

⁴⁶RIC III, Marcus Aurelius, 740 (D); 1693 (S)=Schmidt-Dick, f1A/18.

⁴⁷RIC III, Marcus Aurelius, 738–740 (D); 1691–1699 (S/ As).

⁴⁸RIC III, Marcus Aurelius, 667 (D).

⁴⁹RIC IV, 1, Pescennius Niger, 1 (D). Identyczną ikonografię posiadają denary Septymiusza Sewera z Azji, zob. RIC IV, 1, Septimius Severus, 527 (D).

⁵⁰RIC IV, 1, Septimius Severus, ibidem.

⁵¹RIC IV, 2, Elagabalus, 185 (D).

Fot. 8. RIC IV, 3, Trebonianus Gallus 102. Sesterce, Rzym, 251-253 n.e. Aw.: IMP CAES C VIBIVS TREBONIANVS GALLVS AVG; Popiersie Treboniana Galla w wieńcu laurowym, pr. Rew.: AETERNITAS AVGG S C; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma feniksa na globie, lewą ręką unosi szatę.
© The Trustees of the British Museum

tomiast denary rzymskie Sewera Aleksandra, opatrzone nową legendą: AETERNITATIBVS, prezentują postać kobiecą (*Aeternitas*?) wspartą na kolumnie, trzymającą glob i oszczep⁵². W III wieku propagowanie idei *Aeternitas Augusti* odbywało się głównie za pośrednictwem symboliki Feniksa (Trebonian Gall, Wolluzjan (fot. 8), Emilian, Karynus, Dioklecjan, Maksymian, galijscy uzurpatorzy, Tetrykus I i II)⁵³, jak i gwiazd, zwłaszcza Sola⁵⁴. Do Sola z globem będą powracali w drugiej połowie III stulecia Walerian, Galien, Klaudiusz Gocki, Kwintyl-

⁵²RIC IV, 2, Severus Alexander, 129–130 (D).

⁵³RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17; 30; 102 (Au/ Ant./ S); RIC IV, 3, Volusian, 154 (Au); RIC IV, 3, Aemilian, 55 (S); RIC V, 2, Carinus, 242–249 (Ant.); 322 (Ant.); RIC V, 2, Diocletian, 204 (Ant.); RIC V, 2, Maximianus Herculeus, 542 (Ant.); RIC V, 2, Tetricus I and Tetricus II, 206 (Au). Motyw nieustannie odradzającego się mitycznego ptaka po raz pierwszy pojawia się w II wieku, w serii konsekracyjnej Antoninusa Piusa ku czci Faustyny Starszej oraz na monetach, które najprawdopodobniej też zostały wybite w związku z konsekracją Faustyny Starszej (RIC III, Antoninus Pius, 833; 1051 (As)=Schmidt-Dick, f1A/09), przy czym jako dodatkowy atrybut pojawia się tu *caduceus*, oraz na monetach konsekracyjnych Faustyny Młodszej, wybitych przez Marka Aureliusza.

⁵⁴RIC IV, 3, Gordian III, 83 (Ant.); 97 (Au); 109 (Au); 111 (D); 117 (Q); 297 (a, b, c) (S/ As/ Dp). Odmienną ikonografię posiadają jedynie wybite w Rzymie w tym samym okresie sesterce, na których obok napisu AETERNITAS AVGVSTI SC przedstawiono Gordiana III jadącego na koniu trzymającego glob (RIC IV, 3, Gordian III, 314 (S)).

lus, Aurelian i Probus⁵⁵. Propagowana w mennictwie Filipów wieczność cesarzy (*Aeternitas Augustorum*, *Aeternitas Augusti*, *Aeternitati Augustorum*, *Aeternitati Augusti*)⁵⁶ doczekała się kilku wariantów legend i typów ikonografii rewersu. Sens *Aeternitas Augusti* reprezentowała jednak na monetach Filipów nie personifikacja *Aeternitas*, lecz nowatorska ikonografia słonia z kornakiem na grzbiecie⁵⁷ oraz Sola z globem w dłoni⁵⁸. Różnorodność obrazów, motywów i symboli przywoływanych w III wieku w powiązaniu z *Aeternitas* jest zdumiewająca. Kiedy dzięki Trebonianowi Gallowi, propagującemu wieczność cesarza personifikacja *Aeternitas* ponownie zagości na monetach w latach 251–253, ozdabiając serie wybitych w mennicy stołecznej monet, jej ikonografia będzie analogiczna do wypracowanej w mennictwie konsekuracyjnym Antoninusa Piusa: stojąca postać kobieca, wykonująca gest podciągania sukni, trzyma feniksa na globie⁵⁹. Identyczne rewersy zdobiły aureusy rzymskie Woluzjana z tego samego okresu oraz sesterce Emiliana z 253 r.⁶⁰ Od drugiej połowy III wieku obietnice *Aeternitas* cesarza składane były głównie za pośrednictwem legend i ikonografii, której treścią, z wyjątkiem monet Floriana, Karynusa, niektórych typów Dioklecjana i Maksymiana, nie była personifikacja *Aeternitas*, lecz inne wzory przedstawieniowe kojarzone z wiecznością. Cesarze, którzy wyłamali się z trendu trzeciowiecznego, ograniczającego się do haseł i bardziej abstrakcyjnych symboli, to Florian, Karynus, Dioklecjan i Maksymian. Na antoninianach pierwszego z wymienionych, wybitych w Lugdunum w 276 roku, umieszczono dwa typy ikonograficzne *Aeternitas*: z globem i sterem oraz globem i berłem⁶¹. We wczesnych latach osiemdziesiątych Karynus wybijał natomiast w mennicy rzymskiej i Kyzikos antoniniany z *Aeternitas* trzymającą

⁵⁵RIC V, 1, Valerian I, 211 (Ant.); 228–229 (Au); 232 (Ant.); RIC V, 1, Gallienus (joint reign), 302 (Au); 373 (Ant.); RIC V, 1, Gallienus, 24; 99 (Au); 160 (Ant.); 348 (D); 465; 465a; 466; 555; 629; 630 (Ant.); RIC V, 1, Claudius Gothicus, 16–17 (Ant.); 115–116 (Q); 270 (Ant.); emisja konsekuracyjna ku czci DIVO CLAVDIO; RIC V, 1, Quintillus, 7 (Ant.); 40 (Q); RIC V, 1, Aurelian, 20; 44 (Ant.); RIC V, 1, Probus, 3 (Au); 21–22 (Ant.); 134–135 (Au).

⁵⁶RIC IV, 3, Philip I, 58 (Ant.); 167 (a–d) (S/ As/ Dp); 246A (a, b); 90; 137 (Otacilia Severa) (Ant.).

⁵⁷RIC IV, 3, Philip I, 58 (Ant.); 167 (a, b) (S/ As); 167 (c, d) (Dp); RIC IV, 3, Philip II, 246A (a, b) (Ant.).

⁵⁸RIC IV, 3, Philip I, 90; 137 (Ant.).

⁵⁹RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17 (Au); 30 (Ant.); 102 (S)=Schmidt-Dick, f1A/17. Por. RIC III, Antoninus Pius, 347 (D); 1105 (S); 1157 (Dp/ As).

⁶⁰RIC IV, 3, Volusian, 154 (Au)=Schmidt-Dick, f1A/17; RIC IV, 3, Aemilian, 55 (S).

⁶¹Odpowiednio: RIC V, 1, Florian, 2–3; 4–5 (Ant.).

feniksa na globie⁶². Bardzo podobną ikonografię wykorzystali na serii antoninianów z Ticinum Dioklecjan i Maksymian⁶³.

Choć typ ikonografii *Aeternitas* w mennictwie rzymskim nie jest jednolity, charakteryzuje się bowiem bogactwem i różnorodnością motywów i ujęć, jej mianownikiem stała się postać kobieca w długiej sukni, wyposażona w różnorodne atrybuty związane z symboliką wieczności kosmicznej, bądź czasu odnawialnego (feniks). Personifikowana *Aeternitas* w postaci kobiety w długiej szacie, ukazana w pozie kontrapostu, trzymająca promieniujące słońce i księżyc trafiła do gęstego pocztu upersonifikowanych rzymskich abstrakcji dzięki Flawiuszom. I choć jej insygnia będą się z czasem zmieniać, to postać w długiej tunice pozostanie elementem niezmiennym i oryginalnie rzymskim w ikonografii personifikacji żeńskich. Przedstawione na monetach Flawiuszy, Trajana i Hadriana, byty niebieskie zestawione razem symbolizowały cykliczną i kosmiczną koncepcję wieczności, w której czas, wyznaczany przez obroty tych dwóch ciał niebieskich, jest czynnikiem mobilnym i nieprzerwanie rozpoczynanym od nowa⁶⁴. Jak zaświadcza Florus, Rzymianie wierzyli, że nie tylko ogień ziemski (*ignus aeternus*), lecz także ten boski, świecący w gwiazdach, jest związany z potęgą cesarzy. Historyk podał, że Numa przekazał kapłankom Westy ogień, aby ten pełnił straż nad państwem, analogicznie do gwiazd niebieskich⁶⁵. Wykorzystanie przez Wespazjana obu motywów astralnych jako atrybutów *Aeternitas* wskazuje wyraźnie na sentyment cesarza do religii Wschodu (zwłaszcza wierzeń egipskich)⁶⁶, były to bowiem wyróżniki aleksandryjskiego

⁶²RIC V, 2, Carinus, 242–249; 322 (Ant.).

⁶³RIC V, 2, Diocletian, 204; Maximian Herculeus, 542 (Ant.).

⁶⁴Por. H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum II: Vespasian to Domitian*, London 21966, s. xxxix n. Temat ikonograficzny słońca i księżyca, w odniesieniu do epoki starożytnej, zbadał szczegółowo Waldemar Deonna (W. Deonna, *Les crucifix de la vallée de Saas (Valais): Sol et Luna. Histoire d'un thème iconographique*, *Revue de l'histoire des religions* 132, 1946, s. 5–47; 49–102; idem, *Éternité, [w:] Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont*, Bruxelles 1949, s. 71–76, w tym w odniesieniu do rzymskiej *Aeternitas*). Zob. też J. Gagé, *Le Colosse et la Fortune de Rome, Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* 45, s. 112–114; P. Strack, *Untersuchungen*, s. 186 n.; M.S. Carvahlo, *Soleil et Lune: les jumeaux mythiques et le caractère tricheur, [w:] Les grandes figures religieuses fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité*. Besançon 25–26 avril 1984, Paris, s. 159–164. Sol na monetach, zob. F. Gnechchi, *Coin Types*, s. 22. Por. R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 27.

⁶⁵Florus I, 2, 3.

⁶⁶Nt. znaczenia kultów egipskich w czasach flawijskich, zwłaszcza w czasach Wespazjana, zob. K. Scott, *The Imperial Cult under the Flavians*, Stuttgart–Berlin 1936, s. 9–13; J. Beaujeu,

Ajona⁶⁷. Zdaniem Franza Cumonta, który przebadał użycie przymiotnika *aeternus* w odniesieniu do bóstw pogańskich, idee związane z trwałością i nieprzemijalnością władzy mają swoją genezę na Wschodzie. Jedyne bóstwa, które w Italii określano mianem wiecznych (*aeternae*) to te, których kult przybył na Zachód w I wieku n.e. z Syrii⁶⁸. Wśród nich występują przede wszystkim gwiazdy, w tym Słońce i Księżyc⁶⁹. Wraz z wstąpieniem na tron Tytusa *Aeternitas* otrzymuje jednak nowe atrybuty — róg obfitości (*cornucopiae*) i berło. Zmienia się także poza: *Aeternitas* stawia lewą stopę na leżącym na ziemi globie. Nie można wykluczyć hipotezy Jeana Beaujeu, który tłumaczy tę zmianę negatywną reakcją Tytusa na sentymeny egipskie Wespazjana⁷⁰. Warto jednak zaznaczyć, że znaczenie symboliczne nowych atrybutów, kojarzonych z majestatem i pomysłnością państwa, nie było niczym nowym. Legendy monet Tytusa z lat 80 i 81 (*Aeternitas Augusti*) wyraźnie i jednoznacznie nawiązywały do wieczności, jako cechy cesarza, która jest mu nadana w sposób nieskończony, lub którą on gwarantuje, zapewniając państwu nieprzerwane trwanie pod swoimi rządami⁷¹. Z jednej strony legenda wiąże się z wiecznością państwa, z drugiej ze stanem szczęśliwego stanu pokoju, zaprowadzonego w państwie przez nową dynastię⁷². W przypadku Domicjana obrazy, które przywoływał, wskazywały na niczym

La religion romaine à l'apogée de l'Empire. I. La politique religieuse des Antonins (96–192), Paris 1955, s. 48; A. Heinrichs, Vespasian's Visit to Alexandria, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 3, s. 51–80; K. Balbuza, Alians polityki z religią, czyli o znaczeniu wizyty Wespazjana w Aleksandrii oraz znakach zwiastujących jego rządy, [w:] L. Mrozewicz (red.), *Studia Flaviana*, Poznań 2010, s. 95–117; D. Wardle, Suetonius on Vespasianus Religiosus in AD 69–70: Signs and Times, *Hermes* 140, 2012, s. 184–200.

⁶⁷Por. R. Reitzenstein, *Das iranische Erlösungsmysterium*, Bonn 1921, s. 213; F. Sauter, *Der römische Kaiserkult bei Martial und Statius*, Stuttgart–Berlin 1934, s. 127; H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 333; J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 147.

⁶⁸F. Cumont, *Les dieux éternels des inscriptions latines*, *Revue Archéologique* 9, 1888, s. 184–193; idem, *L'éternité des empereurs romains*, *Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses* 1, 1896, s. 443. Na temat *Aeternus* (deus), zob. idem, *Aeternus* (deus), *RE* I, 1894, s. 696–697.

⁶⁹Por. *CIL* VI, 755=ILS 3940 (Rzym): „Soli invic/ to et Lunae/ aeternae/ C(ai) Vetti Ger/mani lib(erti)/ duo Para/tus et Her/mes dederunt”. Inskrypcję dedykowali dwaj wyzwolenci Gajusza Wettiusza Germanusa, *Paratus* i *Hermes*.

⁷⁰J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 148 oraz przyp. 4.

⁷¹*RIC* II, 1, Titus, 380–381 (As). Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 333; M. Clauss, *Kaiser und Gott: Herrscherkult im römischen Reich*, München 2001, s. 257.

⁷²Por. B. Grenzhauer, *Kaiser und Senat in der Zeit von Nero bis Nerva*, Diss. Münster 1964, s. 191, przyp. 65. Zob. też H.-G. Simon, *Historische Interpretationen zur Reichsprägung der Kaiser Vespasian und Titus*, Diss. Marburg 1952, s. 199; K. Scott, *The Imperial Cult*, s. 51.

nieskrępowane roszczenia cesarza do boskich honorów i nadzieje na konsekrację⁷³. Zmiana w ikonografii *Aeternitas* nastąpiła, począwszy od Antoninusa Piusa, który odstąpił od tradycyjnego wzoru przedstawieniowego *Aeternitas*. Zarówno na monetach konsekuracyjnych (wiązały się one z nieśmiertelnością kosmiczną/gwiezdną, z pośmiertnym odrodzeniem cesarzowej), wybitych ku czci deifikowanej Faustyny Starszej, jak i niekiedy na pozostałych typach z *Aeternitas*, pojawiło się wiele nowych wyróżników Wieczności: m.in. glob, glob gwiazdzisty, berło, feniks, feniks na globie, *caduceus*, welon, płaszcz gwiazdzisty. W ogromnym zespole monet Antoninusa Piusa wybitych dla boskiej Faustyny skomplikowana jest identyfikacja kobiecej postaci, bohaterki większości monet podpisanych legendą AETERNITAS. Wieloznaczność tej ikonografii na pewno wynikała z odmiennego pola semantycznego, w ramach którego wymienione typy zostały wyemitowane. Temat *Aeternitas* przywołano tu bowiem nie w odniesieniu do żyjącego władcy, lecz do konsekrowanego członka rodziny cesarskiej⁷⁴. W nowym zestawie symboli *Aeternitas*, wykorzystanych na monetach Antoninusa Piusa jednym z najbardziej charakterystycznych stał się feniks — mityczny ptak, którego *Aeternitas* trzyma w dłoni bądź na globie. Feniks to symbol zmartwychwstania, wiecznego odradzania się czasu i życia, początku nowego wieku, nieustannie odnawiającego się porządku globalnego, wieczności⁷⁵. Innymi ciekawymi atrybutami *Aeternitas* stały się płaszcz haftowany gwiazdami i glob usiany gwiazdami — symbole nieskończoności ciał niebieskich⁷⁶. Motyw *Aeternitas* z globem w prawej ręce i rozpostartym nad głową płaszczem gwiazdzistym mógł stanowić analogię do sfery niebiańskiej, do której cesarzowa przeniosła się po śmierci. Pochodnia, którą *Aeternitas* trzyma w dłoni, kojarzyła się z misteriami⁷⁷, natomiast gest unoszenia dłoni ku niebu

⁷³Por. J. Beaujeu, *La religion romaine*, s. 149; G. Seelentag, *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat*, Stuttgart 2004, s. 462, przyp. 62.

⁷⁴W I wieku *Aeternitas* konsekrowanych, czy to w postaci inskrypcji, czy też ikonografii po raz pierwszy wystąpiła za Tyberiusza, ku czci Augusta (monety prowincjonalne z Hiszpanii: Roman Provincial Coinage (=RPC) I, 29; 47; 48; Tib. 78; 79; 80; 166; Tib. 166), później za Tytusa, ku czci ubóstwionego Wespazjana (monety z mennicy cesarskiej w Rzymie: BMC II, nr §, s. 277: Awers: DIVVS AVG VESPASIANVS, rewers: AETERNIT AVG SC — *Aeternitas* trzyma *cornucopiae* i włócznię, symbole pomyślności i majestatu Rzymu).

⁷⁵O symbolice feniksa por. R. Van den Broek, *The Myth of the Phoenix*, Leiden 1972; na monetach Faustyny Starszej por. M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle 1926, s. 82; P. Strack, *Untersuchungen*, s. 100; P.N. Schulten, *Die Typologie*, s. 33 n.

⁷⁶P. Strack, *ibidem*; P.N. Schulten, *ibidem*.

⁷⁷M. Bernhart, *Handbuch*, s. 82; P.N. Schulten, *ibidem*.

można interpretować jako symbol pojednania i wspólnoty ze światem boskim⁷⁸. W serii konsekracyjnej ku czci Faustyny najbardziej zdumiewa ogromna liczba monet wybitych ku czci zmarłego członka domu cesarskiego oraz tak znaczna intensyfikacja tematu wieczności. Żeńskie postaci z monet Faustyny, które przyjmują cechy *Aeternitas*, miały reprezentować nową koncepcję wieczności rozumianą w kontekście kultu *Divi Divaque* — przez pryzmat kultu panującego w czasach Antonina, i później Marka Aureliusza i Faustyny II⁷⁹. Niewątpliwie mennictwo konsekracyjne ku czci Faustyny Starszej miało charakter osobisty i emocjonalny⁸⁰.

W mennictwie Pescenniusza Nigra i Septymiusza Sewera jesteśmy świadkami sytuacji, gdy wieczność cesarska nie zawsze i niekoniecznie była „alegoryzowana”. Ci panujący na przełomie II i III stulecia augustowie przydzielili sobie cykliczną/kosmiczną koncepcję wieczności gwiazdnej, posługując się symboliką księżyca i siedmiu gwiazd. Nie znaczy to jednak, że praktyka ta stała się obowiązująca. Już bowiem kolejni przedstawiciele dynastii Sewerów, Heliogabal i Sewer Aleksander, w promowaniu wieczności cesarskiej powrócili do obrazowego sposobu jej wyrażania. Ucieleśnienie Wieczności na monetach Heliogabala stoi przed ołtarzem, trzymając paterę i berło, natomiast na denarach rzymskich Sewera Aleksandra *Aeternitas* (?) trzyma glob i oszczep⁸¹.

Również w III wieku oba konteksty wieczności cesarskiej funkcjonują równolegle. Podczas gdy jedni cesarze, wyrażając ideę *Aeternitas Augusti*, przydzielali sobie wieczność Feniksa (Trebonian Gall, Woluzjan, Emilian, Karynus, Dioklecjan, Maksymian, galijscy uzurpatorzy, Tetrykus I i II), inni, poczynawszy od Gordiana III, postrzegają swoją wieczność w odniesieniu do gwiazd. Na rzecz Sola personifikacja *Aeternitas* znika na ponad dwadzieścia lat z rewersów monet⁸². Jak zauważył Robert Turcan, Sol — gwiazda czasu cyklicznego, dziennego i rocznego symbolizuje i gwarantuje przedłużenie panowania, gdyż cesarz jest dla ludzi tym, czym Słońce dla świata boskiego⁸³. Rewersy monet

⁷⁸P. Strack, *Untersuchungen*, s. 100 n. Tam również o nieco odmiennej symbolice tego gestu na monetach innych cesarzy; P. Schulten, *ibidem*.

⁷⁹Por. H.U. Instinsky, *Kaiser und Ewigkeit*, s. 338; H. Mattingly, *The Consecration of Faustina the Elder and her Daughter*, *Harvard Theological Review* 41, 1948, s. 147–151.

⁸⁰H. Mattingly, *The Consecration*, s. 150 nn.

⁸¹RIC IV, 2, Elagabalus, 185; Severus Alexander, 129–130 (D).

⁸²RIC IV, 3, Gordian III, 83 (Ant.); 97 (Au); 109 (Au); 111 (D); 117 (Q); 297 (a,b,c) (S/ As/ Dp).

⁸³R. Turcan, *Rome éternelle*, s. 28.

Filipów, propagujące ideę wieczności cesarskiej ozdobiła zarówno ikonografia Sola trzymającego glob, jak i wcześniej niespotykana ikonografia słonia kroczącego w lewo, powożonego przez kornaka z ankusem w dłoni. Nowatorstwo w zakresie wzoru przedstawieniowego, przy uwzględnieniu treści napisu, polega na niespotykanym dotąd zespoleniu symboliki słonia z obietnicą cesarskiej *Aeternitas*⁸⁴ bez nawiązań do konsekracji⁸⁵. Słonie, których symbolikę zaczerpnięto najprawdopodobniej z Egiptu⁸⁶, kojarzono z długim życiem, dlatego stały się w Rzymie symbolem wieczności duszy⁸⁷. Na omawianych monetach Filipa I słonie w powiązaniu z *Aeternitas*, lecz bez aluzji do konsekracji symbolizowały prawdopodobnie nie tylko wieczność władzy dynastii i wieczność Rzymu, lecz także trwałość, stabilizację i potęgę panowania rzymskiego. Teoretycznie treść rewersu, zarówno ikonografii, jak i legendy, mogła się pośrednio wiązać z obchodami milenijnymi, które miały miejsce w trakcie pięcioletnich rządów dynastii Filipów⁸⁸. Monety z omawianej grupy mogły, w kontekście inauguracji nowego *saeculum*, a także mianowania Filipa II na augusta, tudzież triumfu, planowanego bezpośrednio przed obchodami milenijnymi, przypominać o boskości cesarza i dynastii, a przez to danej im z definicji wieczności trwania, gwarantów wieczności Imperium.

⁸⁴W. Koehler, *Personifikationen*, s. 28; Ch. Körner, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin 2002, s. 103. Wcześniej słonie pojawiały się na monetach z legendą *MVNIFICENTIA AVG*. Por. T. Ganschow, *Munificentia und Aeternitas: Elefantendarstellungen auf römischen Münzen*, [w:] *Agathos Daimōn: mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, Athènes 2000, s. 147–153.

⁸⁵Wizerunek słonia na emisjach konsekracyjnych: Antoninusa Piusa dla deifikowanej Faustyny Starszej (RIC III, Antoninus Pius, 352=Schulten, 128 (Au); 1112=Schulten, 128b (S); 1113=Schulten 128a (S); 1166=Schulten, 128 c (Dp/As)); Marka Aureliusza dla deifikowanej Faustyny Młodszej (RIC III, Marcus Aurelius, 1698=Schulten, 264 (S)).

⁸⁶P.N. Schulten, *Die Typologie*, s. 41.

⁸⁷Por. P.N. Schulten, *Die Typologie*, s. 41. O słoniach jako symbolu *Aeternitas* por. J. Gagé, *Le „Templum Urbis” et les origines de l'idée de „Renovatio”*, [w:] *Mélanges Franz Cumont*, Brussels 1936, s. 157.

⁸⁸Inną interpretację wspomnianych emisji zaproponował Thomas Ganschow, według którego monety z legendą *AETERNITAS AVGG* i słoniem na rewersie nie odnoszą się do *ludi saeculares*, lecz do idei dynastycznej (T. Ganschow, *Munificentia*, s. 151), którą niegdyś za pośrednictwem hasła *Aeternitas* lansował Septymiusz Sewer. Tezę tę, w odniesieniu do powyżej omawianej serii monet, trudno zaakceptować, chociażby ze względu na inną aniżeli w tamtym przypadku legendę rewersu (za Sewerów brzmiała ona *AETERNITAS IMPERI*) i odmienną ikonografię.

Fot. 9. RIC IV, 3, Volusian 154. Aureus, Rzym, 251-253 n.e. Aw.: IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG; Popiersie Woluzjana w wieńcu laurowym, udrapowane, pr.; pancierz. Rew.: AETERNITAS AVGG; *Aeternitas* stojąca l.; trzyma feniksa na globie, lewą ręką unosi szatę. © The Trustees of the British Museum

Różnorodność obrazów, motywów i symboli przywoływanych w III wieku w powiązaniu z *Aeternitas* jest zdumiewająca. Kiedy dzięki Trebonianowi Gallowi, propagującemu wieczność cesarza personifikacja *Aeternitas* ponownie zagości na monetach w latach 251–253, ozdabiając serie wybitych w mennicy stołecznej monet, jej ikonografia będzie stanowić powrót do tej z czasów Antoninusa Piusa: stojąca postać kobieca, wykonująca gest podciągania sukni trzyma feniksa na globie (fot. 9)⁸⁹. Szlakiem tym podążą Woluzjan oraz Emilian.

W drugiej połowie III wieku, obok przywoływanej personifikacji *Aeternitas*, częstym motywem, za pomocą którego ją wyrażano, były nadal jednoznaczne legendy, lecz także różnorodne wzory przedstawieniowe: cesarz z globem, Saturn trzymający berło lub kosę, utożsamiany z greckim Chronosem, bogiem czasu i starzenia się, Sol, Diana czy Wilczyca karmiąca Bliźniaków⁹⁰. Ikonograficzne aluzje do początków państwa i symbolizujących je mitów założycielskich miały na celu przywołanie pamięci o długiej historii trwania rzymskiego panowania, z nadzieją na odrodzenie lub przetrwanie. Tego rodzaju obrazy były bardzo oczekiwane, zwłaszcza w trudnej trzeciowiecznej rzeczywistości politycznej. Z tego powodu równie istotne i pozytywne propagandowo stały się

⁸⁹RIC IV, 3, Trebonianus Gallus, 17 (Au); 30 (Ant.); 102 (S).

⁹⁰RIC V, 1, Gallienus, 349 (D); 628 (Ant.); 677 (D).

próby powiązania wieczności cesarskiej z niewyciężonością⁹¹, z którą z kolei łączono w tym przypadku ideę cykliczności czasu. Legendzie AETERNITAS AVG na jednej z monet Tacyta przypisano przedstawienie cesarza siedzącego na globie, koronowanego laurami przez Wiktorię, trzymającą koło zodiakalne z czterema porami roku. Wieczność jest wyobrażona poprzez obracający się krąg miesięcy, pór roku i lat, w ciągłym następowaniu po sobie faz, tworzących kosmiczny, ciągle rozpoczynający się na nowo okres trwania. Jest zatem wyrażana przez upływ czasu, lecz w swojej długości przeżytej przez ludzi.

Tetrarchowie, Dioklecjan i Maksymian, propagując uosobioną *Aeternitas* z feniksem na globie oraz „długowiecznego” słonia, przekazali dwa bardzo różne obrazy przetrwania: przez bezustanne odradzanie się lub przez długie starzenie się...⁹². Ostatni z cesarzy, na którego monetach rozpowszechniano ideę wieczności cesarza, Maksencjusz, wzorem Galiena, Aureliana i Probusa, powraca do mitów założycielskich Rzymu (wilczyca karmiąca bliźnięta; Dioskurowie, Kastor i Polluks). Obraz ten zdaje się wyrażać przekonanie, że *Aeternitas Augusti* zawiera się w *Aeternitas Imperii*, stanowiąc jej czasowy aspekt.

Katarzyna Balbuza

PERSONIFICATION OF AETERNITAS ON ROMAN COINS PROPAGATING THE IDEA OF EMPEROR'S ETERNITY

Summary

The iconography of *Aeternitas* in Roman coinage is not homogenous, being characterised by an abundance and diversity of motifs and representations. Still, one thing they always had in common was a figure of woman in a long dress, equipped with various attributes associated with the symbolic of cosmic eternity or renewable time (phoenix). *Aeternitas* personified by a woman in a long dress, shown in contrapposto, holding a radiant sun and moon entered the extensive stock of personified Roman abstractions thanks to the Flavians. Although her insignia changed over time, the figure in a long tunic would remain, as a permanent and originally Roman element in the iconography of female personifications.

⁹¹RIC V, 1, Tacitus, 106 (As).

⁹²Na temat *Aeternitas* w okresie tetrarchii zob. A. Arnaldi, *Aeternitas e perpetuitas nella monetazione di età tetrarchica*, *Rivista Italiana di Numismatica* 79, 1977, s. 109–133.